

Dziedzictwo a rozwój społeczno-gospodarczy w Polsce. Propozycje wskaźników statystycznych

Anna Góral <https://orcid.org/0000-0001-8868-3958>

Uniwersytet Jagielloński
e-mail: anna.goral@uj.edu.pl

Jarosław Kłaś <https://orcid.org/0000-0002-3912-4030>

Ośrodek Kultury im. C.K. Norwida w Krakowie
e-mail: j.klas@okn.edu.pl

Katarzyna Kopec <https://orcid.org/0000-0002-2426-0275>

Uniwersytet Jagielloński
e-mail: katarzyna.kopec@uj.edu.pl

Czy kulturę da się zmierzyć, czy kulturę da się policzyć?
2023, 24(3), s. 139–157
<https://doi.org/10.4467/20843976ZK.23.013.18658>
www.ejournals.eu/Zarzadzanie-w-Kulturze

WKLAD POSZCZEGÓLNYCH AUTORÓW / AUTHORS CONTRIBUTIONS:

- * Anna Góral 33% (projekt badania, przeprowadzenie systematycznego przeglądu literatury, opracowanie artykułu naukowego)
- * Jarosław Kłaś 33% (projekt badania, przeprowadzenie systematycznego przeglądu literatury, opracowanie artykułu naukowego)
- * Katarzyna Kopec 33% (projekt badania, przeprowadzenie systematycznego przeglądu literatury, opracowanie artykułu naukowego)

ORYGINALNY ARTYKUŁ NAUKOWY

Źródła finansowania publikacji / Funding acknowledgements: brak źródeł

Polityka open access / OA policy: CC BY 4.0

Informacja o konflikcie interesów / Conflict of interest: brak konfliktu interesów

Sugerowane cytowanie artykułu: Góral Anna, Kłaś Jarosław, Kopec Katarzyna (2023). Dziedzictwo a rozwój społeczno-gospodarczy w Polsce. Propozycje wskaźników statystycznych. *Zarządzenie w Kulturze*, 24(3), 139–157.

Abstract

Heritage and the Socio-Economic Development of Poland. A Proposal for Statistical Indicators

The article focuses on the issue of measuring the impact of cultural heritage on socio-economic development. The aim of the research, which this article was based on, was to develop proposals for statistical indicators to measure the impact of heritage on socio-economic development in Poland. In the course of the research, an attempt was made to answer the following research question: What statistical indicators can be used to measure the impact of heritage on the socio-economic development of Poland in the context of monument protection policy, society, economic situation and environmental aspects? The research was carried out using the analysis of existing data. The completed research allowed the author to establish the proposed set of statistical indicators that could be

used to measure the impact of cultural heritage on socio-economic development in Poland in four areas: monument protection policy, society, economic situation and environment aspects.

Keywords: heritage, socio-economic development, statistical indicators, culture statistics

Wprowadzenie

Ostatnie dekady charakteryzują się znaczącym wzrostem zainteresowania dziedzictwem kulturowym, a zwłaszcza jego potencjałem w kontekście stymulowania rozwoju społeczno-gospodarczego regionów (Nocca 2017). Przejawem tego jest między innymi uznanie dziedzictwa kulturowego za istotny wymiar polityki publicznej, czemu towarzyszy popularyzacja narzędzi polityki opartej na dowodach (*evidence-based policy*). W konsekwencji kolejne kraje, między innymi Wielka Brytania, Nowa Zelandia czy Australia, podejmują próby sparametryzowania wpływu dziedzictwa kulturowego na rozwój, opracowując zarówno jakościowe, jak i ilościowe wskaźniki statystyczne, które temu pomiarowi miałyby służyć. Równolegle powstają także liczne raporty (*Cultural Heritage Counts for Europe*, HERIWELL – *Cultural Heritage as a Source of Societal Well-being in European Regions*), wytyczne (np. *Unesco Culture 2030 Indicators*) czy opracowania naukowe (MacDowall et al. 2015; Jelincic 2021; Murzyn-Kupisz et al. 2022), które zwracają uwagę na rolę dziedzictwa w rozwoju regionów, w różnych jego wymiarach.

Idea opracowania zestawu wskaźników statystycznych, które mogłyby zostać wykorzystane do pomiaru wpływu dziedzictwa kulturowego na rozwój społeczno-gospodarczy, nie jest także *novum* na gruncie polskim (Murzyn-Kupisz et al. 2022). Próby takie podejmowane były między innymi przy okazji prac nad Narodową Strategią Rozwoju Kultury na lata 2004–2020 (Ministerstwo Kultury 2005). Od 1999 roku problematyką tą zajmuje się także Ośrodek Statystyki Kultury, mający swoją siedzibę w Krakowie. Próby te miały jednak charakter fragmentaryczny (dotykając jedynie wybranych aspektów funkcjonowania dziedzictwa kulturowego) bądź jednorazowy. Tym samym dotychczas nie udało się wypracować spójnego systemu gromadzenia danych na temat wpływu dziedzictwa kulturowego na rozwój społeczno-gospodarczy.

Celem badań, na podstawie których powstał niniejszy artykuł, było opracowanie propozycji wskaźników statystycznych służących pomiarowi wpływu dziedzictwa na rozwój społeczno-gospodarczy Polski. Na potrzeby badań sformułowano następujące pytanie badawcze: Jakie wskaźniki statystyczne mogą służyć pomiarowi wpływu dziedzictwa na rozwój społeczno-gospodarczy Polski w zakresie polityki ochrony zabytków, obszaru społecznego, obszaru gospodarczego oraz środowiska? Badania przeprowadzono metodą analizy danych zastanych. Zrealizowane badania umożliwiły zaproponowanie zestawu wskaźników statystycznych, które mogłyby zostać

wykorzystane do pomiaru wpływu dziedzictwa kulturowego na rozwój społeczno-gospodarczy Polski w czterech obszarach: polityki ochrony zabytków, obszaru społecznego, obszaru gospodarczego oraz środowiska.

Statystyka dziedzictwa

Budowanie wskaźników statystycznych wspierających proces monitorowania wpływu dziedzictwa kulturowego na rozwój społeczno-gospodarczy jest efektem rosnącego zainteresowania badaniami w tym zakresie. Liczne raporty czy wytyczne podkreślają istotną rolę, którą pełni dziedzictwo kulturowe jako czynnik wpływający pozytywnie na rozwój społeczny i gospodarczy (m.in. *Cultural Heritage Counts for Europe*; *Unesco Culture 2030 Indicators*; MacDowall et al. 2015; Jelincic 2021; Murzyn-Kupisz et al. 2022).

Opracowania te ukazują istotną rolę dziedzictwa kulturowego we współczesnym społeczeństwie. Wskazują, że w celu uzyskania bardziej całościowego obrazu społeczno-gospodarczego oddziaływania dziedzictwa kulturowego istnieje potrzeba stworzenia systemu monitorowania i ewaluacji jego wpływu (Nocca 2017), jednak trudnością jest formułowanie adekwatnych wskaźników statystycznych i opracowanie precyzyjnych ram koncepcyjnych dla tego obszaru (Murzyn-Kupisz et al. 2022; Torre, Mason 2002).

Badacze podkreślają kompleksowość dziedzictwa kulturowego i konieczność uwzględnienia aspektów zarówno ilościowych, jak i jakościowych przy pomiarze wartości kulturowej (Blomkamp 2015). Częstym podejściem jest opracowywanie sposobów pomiaru czy kryteriów ewaluacji odnoszących się do wybranych, węższych domen wyodrębnianych w ramach dziedzictwa kulturowego. Przykładowo, są to analizy koncentrujące się na określonym rodzaju dziedzictwa materialnego, na przykład industrialnego (Landorf 2009), na zrównoważonym rozwoju dziedzictwa w regionach objętych działaniami wojennymi (Vecco, Srakar 2018), na badaniu roli dziedzictwa kulturowego w zrównoważonym rozwoju miasta (Appendino 2018) czy na adaptowaniu wskaźników służących cyrkularnemu zarządzaniu obiektami dziedzictwa kulturowego (Garzillo et al. 2020; Plevoets, Cleempoel 2019).

W sferze kultury podejmowane są próby formułowania metod i narzędzi badania wpływu kultury, dziedzictwa kulturowego czy przemysłów kreatywnych na otoczenie społeczno-gospodarcze. Ciekawym przykładem jest tak zwana metodologia wpływu (*Impact Playbook Methodology*) (Verwayen et al., 2017) zaprojektowana pod kątem organizacji dziedzictwa kulturowego, by umożliwić ocenę wpływu zasobów cyfrowych i digitalizacji. Jest ona oparta na modelu zrównoważonego wpływu wartości (*Balanced Value Impact Model*) autorstwa Simona Tannera (2012). Z kolei w ramach europejskiego projektu ME MIND (*Museums, Events: Measuring Impact on Local Environment With Data Analytics*) opracowany został tzw. model wpływu

(*The Impact Canvas*) jako strategiczne narzędzie w sektorze kultury. Jest to narzędzie oparte na szablonie startowym modelu biznesowego (*Business Model Canvas*) (Osterwalder, Pigneur 2004) umożliwiające organizacjom kultury strategiczne planowanie swoich działań z wykorzystaniem technik analitycznych monitorujących i mierzących pomiar osiągniętych celów. Również problematyce metodologii pomiaru wpływu kultury i dziedzictwa na rozwój poświęcono europejski projekt ESPON HERIWELL, a raport powstały na podstawie jego wyników ma stanowić źródło informacji i dowodów wskazujących na wpływ dziedzictwa kulturowego na dobrostan społeczeństwa (*well-being*) (*Cultural Heirtag as a Source...* 2022).

W literaturze najczęściej wymienia się trzy główne grupy efektów oddziaływania dziedzictwa kulturowego (Murzyn-Kupisz et al. 2022; Rizzo, Mignosa 2013): efekty ekonomiczne (np. ekonomiczny wpływ turystyki kulturowej, miejsc i obiektów historycznych oraz programów rewitalizacji obszarów miejskich), efekty społeczne (np. poprawa jakości życia mieszkańców, wpływ na spójność społeczną, tożsamość lokalna) oraz efekty ekologiczne (np. powtórne wykorzystanie obszarów zagospodarowanych). Inne podejście proponuje raport *Cultural Heritage Counts for Europe* (2015), w którym wyodrębnia się cztery potencjalne obszary oddziaływania dziedzictwa kulturowego: ekonomiczne, społeczne, kulturowe, środowiskowe.

Efekty ekonomiczne oddziaływania dziedzictwa kulturowego należą do jednych z najczęściej badanych obszarów. Wyrazem tego jest podejście ilościowe akcentujące wpływ ekonomiczny dziedzictwa kulturowego na rozwój (wpływ na rynek pracy, dochody z pracy, wysokość i wpływy z podatków w wyniku realizacji danego przedsięwzięcia, etc), czego przykładem są ekonometryczne metody pomiaru wybranych zjawisk, próby adaptacji rozwiązań z zakresu monitorowania działalności biznesowej do pomiaru wpływu dziedzictwa kulturowego, analizy statystyczne służące do monitorowania wpływu ekonomicznego przedsięwzięć związanych z odnową obiektów i miejsc zabytkowych w danym regionie czy analizy rachunku satelitarnego kultury i sztuki. Ciekawym postulatem jest utworzenie Europejskiego Satelitarnego Rachunku Dziedzictwa (*European Heritage Satellite Account*) jako instrumentu mającego służyć decydentom w podejmowaniu decyzji dotyczących sektora dziedzictwa (Vanhoutte 2020).

Ważnym punktem w debacie na temat budowania wskaźników pomiaru oddziaływania dziedzictwa kulturowego jest wypracowanie metod mierzenia jakości życia, społecznej spójności czy warunków materialnych będących społecznym wymiarem poczucia ludzkiego dobrostanu (*well-being*). Kompleksowa metodologia została opracowana w ramach projektu ESPON HERIWELL (*Cultural Heritage as a Source of Societal Well-being in European Regions*) realizowanego w latach 2020–2022, którego celem było wypracowanie w skali paneuropejskiej metod pomiaru społecznego oddziaływania dziedzictwa.

W literaturze zwracana jest uwaga na potrzebę systematyzacji badań nad statystyką kultury oraz uwzględnienia dziedzictwa kulturowego jako istotnego czynnika oddziałującego na rozwój społeczno-gospodarczy.

Materialy i metody

Przedmiotem badań były wskaźniki statystyczne, które mogą służyć pomiarowi wpływu dziedzictwa na rozwój społeczno-gospodarczy Polski. Prace badawcze realizowane były od początku września do połowy listopada 2022 roku przez trzyosobowy zespół Instytutu Badań Organizacji Kultury IBOK (Anna Góral, Katarzyna Kopec, Jarosław Kłaś) działający na zlecenie i zgodnie z ogólnymi wytycznymi Narodowego Instytutu Dziedzictwa (NID). W związku z tym w ich trakcie przyjęto proponowane przez NID w zapytaniu ofertowym (NID 2022) definicje podstawowych pojęć, takich jak: wskaźnik statystyczny¹, dziedzictwo kulturowe², rozwój społeczno-gospodarczy³, badania nad dziedzictwem jako zasobem rozwojowym⁴.

¹ Zmienna, poddająca się pomiarowi, która może przyjmować różne wartości i która pozostaje w ścisłym związku z cechami analizowanych zjawisk. Za Komisją Europejską można wskazać, że „wskaźnik może być zdefiniowany jako miara celu, który ma zostać osiągnięty, zaangażowanych zasobów, uzyskanego efektu, miernik jakości lub zmienna kontekstowa”.

² Odziedziczone z przeszłości i funkcjonujące współcześnie dobra kultury, które mogą mieć formę fizyczną (materialną), tak jak na przykład zabytki, obiekty historyczne, dzieła sztuki, archiwa, historyczne parki, ogrody, zachowane krajobrazy i stanowiska archeologiczne, oraz formę duchową (niematerialną), jak tradycje, obrzędy, zwyczaje, umiejętności rzemieślnicze, wiedza tradycyjna (np. medycyna ludowa), podania, legendy bądź też pamięć o tej spuściźnie.

³ Proces przemian ilościowo-jakościowych, mających miejsce w określonych ramach czasowych i na zdefiniowanym obszarze, których efektem jest udoskonalenie dotychczasowych lub pojawienie się nowych, pozytywnych zjawisk.

⁴ Badania realizowane m.in. w następującym zakresie:

- 1) materialne i niematerialne dziedzictwo kulturowe jako zasób w zrównoważonym rozwoju społeczno-gospodarczym, w szczególności:
 - a) społeczne i ekonomiczne znaczenie dziedzictwa kulturowego (przedsiębiorczość a dziedzictwo kulturowe, marketing terytorialny oparty na dziedzictwie, turystyka kulturowa, rewitalizacja obszarów zdegradowanych uwzględniająca dziedzictwo kulturowe),
 - b) partycypacja w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym oraz rozwój społeczeństwa obywatelskiego,
 - c) dziedzictwo kulturowe jako istotna składowa krajobrazu kulturowego, zarządzanie ładem przestrzennym i estetyką przestrzeni, dziedzictwo a zmiany klimatu,
 - d) system ochrony dziedzictwa kulturowego i jego funkcjonowanie, w tym instrumenty polityk publicznych wobec dziedzictwa stosowanych w różnych skalach przestrzennych i na różnych szczeblach władz publicznych (od lokalnego po krajowy),
 - e) rola międzynarodowych organizacji i instytucji (UNESCO, ICOM, ICCROM itp.) oraz aktów prawnych (np. konwencji) dotyczących dziedzictwa kulturowego w inicjowaniu działań na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego oraz w promowaniu zrównoważonego wykorzystania dziedzictwa kulturowego,
 - f) zarządzanie instytucjami dziedzictwa kulturowego,
- 2) nowe formy interpretacji i prezentacji dziedzictwa kulturowego, w szczególności:
 - a) edukacja na rzecz dziedzictwa,
 - b) dziedzictwo cyfrowe,
 - c) promocja dziedzictwa kulturowego,

Celem badań było opracowanie propozycji 30 wskaźników statystycznych służących pomiarowi wpływu dziedzictwa na rozwój społeczno-gospodarczy dla Polski. Na potrzeby badań sformułowano następujące pytanie badawcze: Jakie wskaźniki statystyczne mogą służyć pomiarowi wpływu dziedzictwa na rozwój społeczno-gospodarczy Polski w zakresie polityki ochrony zabytków, obszaru społecznego, obszaru gospodarczego oraz środowiska?

Badania przeprowadzono metodą analizy danych zastanych (*desk research*) (Łuczewski, Bednarz-Łuczewska 2012) w dwóch etapach. Najpierw, opierając się na badaniach i raporcie końcowym pt. *Dziedzictwo kulturowe a rozwój społeczno-gospodarczy. Przegląd wybranych podejść do gromadzenia danych na temat dziedzictwa kulturowego* (Góral et al. 2022), poddano analizie pod kątem możliwości wykorzystania w Polsce wskaźniki statystyczne stosowane do pomiaru wpływu kultury i dziedzictwa kulturowego na rozwój w innych krajach: Australii, Islandii, Niemczech, Stanach Zjednoczonych, Szwajcarii i Wielkiej Brytanii. Ponadto przeanalizowano wskaźniki francuskie (*Statistical, Economic and Sociological Surveys on Culture*) oraz te opracowane i rekomendowane przez międzynarodowe organizacje, tj. UNESCO (*Unesco Culture 2030 Indicators*) oraz Eurostat (*Culture statistics – 2019 edition*). Na podstawie zebranego materiału stworzono katalog 30 wskaźników statystycznych, które mogłyby być wykorzystywane w Polsce do pomiaru wpływu dziedzictwa na rozwój społeczno-gospodarczy. Dla każdego ze wskaźników określono też dane, których zebranie jest niezbędne do jego opracowania. Wskaźniki zostały podzielone na cztery obszary: (1) polityka ochrony zabytków, (2) obszar społeczny, (3) obszar gospodarczy, (4) środowisko⁵.

W drugim etapie badań analizie poddano zakres danych zbieranych przez wybrane polskie podmioty zajmujące się statystyką w obszarze dziedzictwa kulturowego⁶, a także raporty i analizy dotyczące wpływu dziedzictwa kulturowego na

3) statystyka dziedzictwa kulturowego, w tym gromadzenie i upublicznianie danych o niematerialnym i materialnym dziedzictwie kulturowym,

4) inne, pokrewne do określonych w poprzedzających punktach zagadnienia.

⁵ W odniesieniu do obszarów polityki ochrony zabytków oraz środowiska skupiono się na określeniu wskaźników odnoszących się bezpośrednio do zasobu dziedzictwa kulturowego, zgodnie z przywołaną wyżej definicją, natomiast w odniesieniu do obszarów społecznego i gospodarczego proponowane wskaźniki odnoszą się do definicji szerszej, obejmującej wpływ kultury i dziedzictwa na rozwój społeczno-gospodarczy. Rozwiązanie to przyjęte zostało z kilku powodów. Przede wszystkim granica pomiędzy kulturą a dziedzictwem kulturowym jest bardzo płynna. Na problem ten zwracają uwagę zarówno badacze, jak i praktycy zarządzania kulturą i dziedzictwem, zaangażowani w tworzenie polityk publicznych na rzecz kultury i dziedzictwa. Odnosi się to także do definicji instytucji dziedzictwa, jak i aktywności w obszarze dziedzictwa. Zawężenie perspektywy analitycznej *stricte* do dziedzictwa w obszarze wpływu społecznego i gospodarczego będzie powodować, że obraz zjawiska będzie niepełny. Takie rozwiązania, poparte podobnymi argumentami, stosowane są m.in. w Australii, USA, Niemczech, Szwajcarii, Islandii czy Nowej Zelandii.

⁶ Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS), Główny Urząd Statystyczny (GUS), Instytut im. Adama Mickiewicza (IAM), Instytut Pamięci Narodowej (IPN), Instytut Rozwoju Miast i Regionów

rozwój społeczno-gospodarczy opracowane dotychczas na zlecenie NID (Adamiak, Charycka 2015; Chabiera et al. 2017; Chabiera et al. 2021; Konior 2022; Murzyn-Kupisz et al. 2022; Obłąkowska, Bartoszewicz 2022; Elas 2021). Dzięki temu określono, jakie podmioty zbierają jakie dane na temat dziedzictwa kulturowego są w Polsce, co z kolei umożliwiło wskazanie braków w tym zakresie. Zgromadzone dane skonfrontowano z opracowaną podczas pierwszego etapu badań listą 30 rekomendowanych dla Polski wskaźników statystycznych do pomiaru wpływu dziedzictwa na rozwój społeczno-gospodarczy, które następnie podzielono na trzy rodzaje danych wraz ze wskazaniem aktualnego lub potencjalnego (w przypadku danych aktualnie nie zbieranych) źródła danych: (1) dane obecnie dostępne, (2) dane, których gromadzenie wymagałoby niewielkiego nakładu sił i środków (np. niewielkie modyfikacje w dotychczasowych systemach gromadzenia danych), (3) dane, których gromadzenie wymagałoby dużego nakładu sił i środków i znacząco zmieniałoby system gromadzenia danych dotyczących wpływu dziedzictwa na rozwój społeczno-gospodarczy w Polsce.

Propozycje wskaźników statystycznych

Analizując wybrane modele gromadzenia danych na temat dziedzictwa kulturowego i jego roli w rozwoju społeczno-gospodarczym, można zaobserwować, że dane te – o bardzo różnym charakterze i dotyczące różnych aspektów funkcjonowania dziedzictwa kulturowego – wykorzystywane są do opracowania wskaźników statystycznych w czterech głównych obszarach:

- polityki ochrony zabytków,
- obszaru społecznego,
- obszaru gospodarczego,
- środowiska⁷.

Taka klasyfikacja została wykorzystana również do opracowania rekomendowanych wskaźników statystycznych dla Polski.

(IRMiR), Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego (ISKK), Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie (MCK), Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego (MKiDN), Najwyższa Izba Kontroli (NIK), Narodowe Centrum Kultury (NCK), Narodowy Instytut Dziedzictwa (NID), Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zabytków (NIMOZ), Polska Organizacja Turystyczna (POT), Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków (PKN ICOMOS).

⁷ Środowisko rozumiane jest w tym przypadku jako ogół elementów, zarówno naturalnych, jak i powstałych w wyniku działalności człowieka, oraz ich wzajemne powiązania, oddziaływania i zależności (Mierzwiński 1991).

Obszar 1. Polityka ochrony zabytków

W ramach tego obszaru zaproponowane zostały wskaźniki statystyczne odnoszące się do zagadnień związanych z:

- wielkością posiadanych zasobów dziedzictwa,
- stanem zachowania zasobów dziedzictwa,
- zarządzaniem zasobami dziedzictwa.

Tabela 1. Wskaźniki statystyczne proponowane w ramach obszaru 1. Polityka ochrony zabytków

Wskaźnik	Powiązane zagadnienie	Opis wskaźnika
Zasoby materialnego dziedzictwa kulturowego	Wielkość posiadanych zasobów dziedzictwa	Wskaźnik ten służy określeniu stanu materialnych zasobów dziedzictwa kulturowego Polski
Zasoby niematerialnego dziedzictwa kulturowego	Wielkość posiadanych zasobów dziedzictwa	Wskaźnik ten służy określeniu stanu niematerialnych zasobów dziedzictwa kulturowego Polski
Stan zachowania obiektów materialnego dziedzictwa kulturowego	Stan zachowania zasobów dziedzictwa	Wskaźnik ten służy określeniu stanu zachowania obiektów wchodzących w skład materialnego dziedzictwa kulturowego
Wiedza na temat utraconych obiektów dziedzictwa kulturowego	Zarządzanie zasobami dziedzictwa	Wskaźnik ten służy określeniu stanu bieżącego w zakresie działań na rzecz odzyskania utraconych obiektów ruchomych dziedzictwa kulturowego
Zarządzanie zasobami dziedzictwa kulturowego	Zarządzanie zasobami dziedzictwa	Wskaźnik ten pokazuje działania zarządcze sektora publicznego w obszarze ochrony zabytków i opieki nad zabytkami
Udział sektora publicznego w finansowaniu wydatków w obszarze ochrony dziedzictwa kulturowego, opieki nad zabytkami i działalności edukacyjnej	Zarządzanie zasobami dziedzictwa	Wskaźnik dostarcza informacji o wysokości wydatków finansowanych ze środków publicznych (z budżetu państwa i budżetów samorządów terytorialnych) na realizację zadań z zakresu ochrony i konserwacji zabytków, opieki nad zabytkami i działalności edukacyjnej
Udostępnianie dziedzictwa kulturowego w formie cyfrowej	Zarządzanie zasobami dziedzictwa	Wskaźnik pokazuje liczbę zasobów cyfrowych w instytucjach dziedzictwa, co odzwierciedla potencjał udostępniania zbiorów w formie cyfrowej

Źródło: opracowanie własne.

Obszar 2. Wpływ społeczny

W ramach tego obszaru zaproponowane zostały wskaźniki statystyczne odnoszące się do zagadnień związanych z:

- stosunkiem Polaków do dziedzictwa kulturowego,
- tożsamością kulturową,
- zaangażowaniem społecznym na rzecz dziedzictwa,
- edukacją na rzecz kultury i dziedzictwa.

Tabela 2. Wskaźniki statystyczne proponowane w ramach obszaru 2. Wpływ społeczny

Wskaźnik	Powiązane zagadnienie	Opis wskaźnika
Postrzeganie dziedzictwa kulturowego przez społeczeństwo	Stosunek Polaków do dziedzictwa kulturowego	Wskaźnik ten jest wykorzystywany do oceny znaczenia, jakie przypisywane jest dziedzictwu kulturowemu przez społeczeństwo
Znaczenie dziedzictwa kulturowego dla miejsca i tożsamości	Tożsamość kulturowa	Wskaźnik ten jest wykorzystywany do oceny wpływu dziedzictwa kulturowego na przestrzeń i tożsamość
Edukacja formalna na rzecz dziedzictwa kulturowego	Edukacja na rzecz kultury i dziedzictwa	Wskaźnik ten jest wykorzystywany do oceny poziomu edukacji formalnej na rzecz dziedzictwa kulturowego
Edukacja nieformalna na rzecz dziedzictwa kulturowego	Edukacja na rzecz kultury i dziedzictwa	Wskaźnik ten jest wykorzystywany do oceny poziomu edukacji nieformalnej na rzecz dziedzictwa kulturowego
Bariery w dostępności dziedzictwa kulturowego	Stosunek Polaków do dziedzictwa kulturowego	Wskaźnik ten jest wykorzystywany do oceny stopnia trudności w dostępności dziedzictwa kulturowego
Powszechność dostępu do dziedzictwa kulturowego	Stosunek Polaków do dziedzictwa kulturowego	Wskaźnik ten jest wykorzystywany do oceny stopnia powszechności dostępu do dziedzictwa kulturowego
Korzystanie z dziedzictwa kulturowego	Stosunek Polaków do dziedzictwa kulturowego	Wskaźnik ten jest wykorzystywany do oceny zainteresowania dziedzictwem kulturowym
Zaangażowanie społeczne na rzecz dziedzictwa kulturowego	Zaangażowanie społeczne na rzecz dziedzictwa	Wskaźnik ten jest wykorzystywany do oceny poziomu zaangażowania społecznego na rzecz dziedzictwa kulturowego

Źródło: opracowanie własne.

Obszar 3. Wpływ gospodarczy

W ramach tego obszaru zaproponowane zostały wskaźniki statystyczne odnoszące się do zagadnień związanych z:

- rynkiem pracy w kulturze,
- ekonomicznymi aspektami kultury i dziedzictwa,
- rynkiem dzieł sztuki.

Tabela 3. Wskaźniki statystyczne proponowane w ramach obszaru 3. Wpływ gospodarczy

Wskaźnik	Powiązane zagadnienie	Opis wskaźnika
Kadry kultury	Rynek pracy w kulturze	Wskaźnik ten odnosi się do liczby osób zatrudnionych w organizacjach kultury. Służy oszacowaniu wielkości zasobów ludzkich związanych z organizacjami kultury
Warunki pracy kadr kultury	Rynek pracy w kulturze	Wskaźnik ten odnosi się do warunków pracy osób zatrudnionych w organizacjach sektorów kultury i kreatywnym. Wskaźnik ten ma na celu ocenę roli kultury jako „pracodawcy” na poziomie krajowym oraz pokazanie jego potencjału w zakresie poprawy dobrobytu materialnego osób w nim zatrudnionych
Uwarunkowania pracy artystów i twórców	Rynek pracy w kulturze	Wskaźnik ten służy ocenie uwarunkowań pracy artystów i twórców, dotyczy: liczby artystów i twórców i ich profilu socjodemograficznego, modeli ich zatrudnienia oraz skali bezrobocia
Wydatki gospodarstw domowych na produkty i usługi kulturalne	Ekonomiczne aspekty kultury i dziedzictwa kulturowego	Wskaźnik ten odnosi się do poziomu wydatków domowych Polaków na zakup produktów i usług kulturalnych. Tym samym umożliwi ocenę, jaki procent wszystkich wydatków gospodarstw domowych przeznaczony jest na kulturę

Udział sektora prywatnego w finansowaniu kultury i dziedzictwa kulturowego	Ekonomiczne aspekty kultury i dziedzictwa kulturowego	Wskaźnik ten odnosi się do poziomu wsparcia finansowego organizacji kultury i dziedzictwa kulturowego ze strony sektora prywatnego (zarówno ze strony osób indywidualnych, jak i organizacji). Proponujemy ujęcie w nim wsparcia finansowego pochodzącego od sponsorów korporacyjnych oraz darowizn filantropijnych
Przedsiębiorczość w obszarze kultury i dziedzictwa kulturowego	Ekonomiczne aspekty kultury i dziedzictwa kulturowego	Wskaźnik ten posłuży oszacowaniu liczby podmiotów sektora prywatnego działających w obszarze kultury i dziedzictwa kulturowego
Wydatki turystów krajowych na kulturę i dziedzictwo kulturowe	Ekonomiczne aspekty kultury i dziedzictwa kulturowego	Poziom wydatków turystów krajowych na udział w kulturze i dziedzictwie kulturowym jest miarą wkładu turystyki kulturowej w gospodarkę narodową
Wydatki turystów zagranicznych na kulturę i dziedzictwo kulturowe	Ekonomiczne aspekty kultury i dziedzictwa kulturowego	Poziom wydatków turystów zagranicznych na udział w kulturze i dziedzictwie kulturowym jest miarą wkładu turystyki kulturowej w gospodarkę narodową
Rachunek satelitarny kultury	Ekonomiczne aspekty kultury i dziedzictwa kulturowego	Wskaźnik ten służy określeniu poziomu udziału kultury w gospodarce krajowej
Liczba podmiotów działających na rynku sztuki i antyków	Rynek dzieł sztuki	Wskaźnik ten posłuży oszacowaniu liczby podmiotów działających na rynku sztuki i antyków
Struktura sprzedaży dzieł sztuki i antyków	Rynek dzieł sztuki	Wskaźnik ten służy rozpoznaniu struktury sprzedaży dzieł sztuki i antyków w Polsce
Zasięg globalny i obrót dziełami sztuki	Rynek dzieł sztuki	Wskaźnik ten służy pokazaniu udziału Polski w międzynarodowym handlu dobrami kultury poprzez określenie wartości międzynarodowej wymiany tych towarów i pokazaniu ich wagi na tle pozostałych krajów Unii Europejskiej

Źródło: opracowanie własne.

Obszar 4. Środowisko

W ramach tego obszaru zaproponowane zostały wskaźniki statystyczne odnoszące się do zagadnień związanych z:

- wpływem środowiska naturalnego i działalności człowieka na kondycję zasobów dziedzictwa,
- wpływem obiektów dziedzictwa na środowisko naturalne.

Tabela 4. Wskaźniki statystyczne proponowane w ramach obszaru 4. Środowisko

Wskaźnik	Powiązane zagadnienia	Opis wskaźnika
Kondycja zasobów dziedzictwa	Wpływ środowiska naturalnego i działalności człowieka na kondycję zasobów dziedzictwa	Wskaźnik ten służy monitoringowi wpływu środowiska, zarówno naturalnego, jak i w wyniku działań człowieka, na zasoby dziedzictwa kulturowego
Wykorzystywane źródła energii w obiektach dziedzictwa	Wpływ obiektów dziedzictwa na środowisko naturalne	Wskaźnik ten służy monitorowaniu wpływu obiektów dziedzictwa na środowisko naturalne przez pryzmat wykorzystywanych w nich źródeł energii
Termomodernizacja obiektów dziedzictwa	Wpływem obiektów dziedzictwa na środowisko naturalne	Wskaźnik ten służy monitorowaniu działań podejmowanych na rzecz poprawy efektywności energetycznej obiektów dziedzictwa

Źródło: opracowanie własne.

Aby nadać wynikom badań aplikacyjny charakter, zidentyfikowano również instytucje, które gromadzą dane na temat kultury i dziedzictwa kulturowego w Polsce, oraz określono zakres gromadzonych przez nie danych. Tym samym stworzono podwaliny dla szczegółowej listy źródeł danych, które mogłyby zostać wykorzystane do opracowania zaproponowanych wskaźników statystycznych. Informacje o instytucjach prowadzących badania i gromadzących dane na temat dziedzictwa kulturowego w Polsce zostały zamieszczone w tabeli 5. Warto w tym miejscu nadmienić, że zakres gromadzonych w sposób systematyczny danych na temat dziedzictwa kulturowego jest stosunkowo szeroki. Najwięcej danych gromadzi regularnie Główny Urząd Statystyczny. Niektóre dane zbierane i udostępniane są także przez Narodowy Instytut Dziedzictwa, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego,

a także instytucje o węższym zakresie zainteresowań, na przykład Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego. Instytucje te przede wszystkim gromadzą dane dotyczące stanu posiadanych zasobów oraz ich charakterystyki.

Tabela 5. Instytucje prowadzące badania i gromadzące dane na temat dziedzictwa kulturowego w Polsce

Nazwa instytucji	Tematyka prowadzonych badań
Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS)	Mimo że badania Centrum nie dotyczą bezpośrednio dziedzictwa kulturowego, to w wielu z nich, dotyczących postaw i opinii Polaków, pojawiają się kwestie związane ze stosunkiem do zabytków, korzystaniem i dumą z nich oraz uczestnictwem w praktykach kulturowych
Główny Urząd Statystyczny (GUS)	Badania podejmowane przez Urząd dotyczą m.in.: działalności organizacji związanych z dziedzictwem, stosunku Polaków do dziedzictwa, cen usług związanych z dziedzictwem, liczby zabytków, uczestnictwa w kulturze, turystyki i wypoczynku, działalności instytucji kultury. Ponadto GUS regularnie publikuje m.in. dane finansowe na temat wydatków z budżetu państwa i wydatków jednostek samorządu terytorialnego na kulturę i dziedzictwo narodowe. Gromadzeniem danych na temat kultury i dziedzictwa zajmuje się Ośrodek Statystyki Kultury GUS
Instytut im. Adama Mickiewicza (IAM)	Instytut prowadzi badania dotyczące kultury polskiej na świecie
Instytut Pamięci Narodowej (IPN)	Biuro Badań Historycznych IPN prowadzi badania naukowe nad porobizorową i najnowszą historią Polski, w tym historią polskiej emigracji oraz historią polskiego dziedzictwa kulturowego na Wschodzie
Instytut Rozwoju Miast i Regionów (IRMiR)	Podejmowane badania dotyczą problematyki polityk miejskich i rewitalizacji, a w tym wykorzystania oraz oddziaływania dziedzictwa kulturowego
Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego (ISKK)	Instytut gromadzi dane statystyczne na temat sakralnych zabytków nieruchomych
Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie (MCK)	Centrum zajmuje się tematyką dotyczącą rewitalizacji dziedzictwa, turystyki dziedzictwa, społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa

<p>Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego</p>	<p>Ministerstwo udostępnia m.in. takie dane, jak:</p> <ul style="list-style-type: none"> – miejsca na liście światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego UNESCO, – miejsca na liście informacyjnej światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego UNESCO, – krajowa lista niematerialnego dziedzictwa kulturowego, – krajowy rejestr dobrych praktyk w ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego, – lista pomników historii, – zestawienie parków kulturowych, – rejestr zabytków ruchomych, – rejestr ruchomych zabytków techniki, – rejestr zabytków nieruchomych, – raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych, – ewidencja zabytków. <p>Ponadto, w zależności od potrzeb, zleca dodatkowe badania dotyczące konkretnych obszarów tematycznych, prowadzi analizy dotyczące instytucji mu podległych</p>
<p>Najwyższa Izba Kontroli (NIK)</p>	<p>Izba regularnie udostępnia raporty z badań/kontroli dotyczących działań w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami</p>
<p>Narodowe Centrum Kultury (NCK)</p>	<p>Na łamach „Rocznika Kultury Polskiej” publikowane są zbiorcze dane dotyczące wydatków na kulturę z budżetu państwa oraz wydatków samorządów, wykorzystania funduszy europejskich dla wsparcia projektów z dziedziny kultury oraz publicznego finansowania ochrony zabytków w Polsce. Jednocześnie NCK podejmuje własne tematyczne analizy i sondaże wpisujące się w tematykę społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa, zleca ich opracowanie innym jednostkom bądź współrealizuje je z nimi</p>
<p>Narodowy Instytut Dziedzictwa (NID)</p>	<p>Instytut regularnie gromadzi dane pozwalające na ocenę stanu zasobu oraz społeczno-ekonomicznego wpływu dziedzictwa. Dane te dotyczą m.in. liczby, rodzaju oraz przestrzennego rozmieszczenia zabytków nieruchomych, ruchomych i archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków. NID prowadzi również wykaz obiektów i miejsc zabytkowych uznanych za pomnik historii, a ponadto zbiera dane związane z liczbą i charakterystyką miejsc wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w Polsce oraz wykaz parków kulturowych. Instytucja ta nadzoruje też krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Jednocześnie regularnie zleca badania dotyczące oceny wpływu dziedzictwa na rozwój społeczno-gospodarczy</p>
<p>Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zabytków (NIMiOZ)</p>	<p>Instytut gromadzi i udostępnia dane statystyczne dotyczące:</p> <ul style="list-style-type: none"> – krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem, – muzeów, – katalogu strat wojennych

Polska Organizacja Turystyczna (POT)	Przygotowywane przez POT analizy obejmują m.in. motywacje do podróży, opinie turystów zagranicznych o Polsce, dane na temat podróży zagranicznych i krajowych Polaków, wydatków ponoszonych przez turystów, analizy frekwencji w atrakcjach turystycznych w Polsce
Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków (PKN ICOMOS)	Dane i analizy prowadzone przez Komitet obejmują m.in.: wartościowanie dziedzictwa kulturowego, zarządzanie miastami historycznymi, narzędzia wspomagające procesy zarządzania, ochronę i zarządzanie historycznymi ruinami, pomnikami historii, system ochrony zabytków w Polsce

Źródło: Góral et al. 2022.

Ponadto warto nadmienić, że badania nad wpływem dziedzictwa kulturowego na rozwój prowadzone są przez liczne instytucje naukowe (m.in. Instytut Kultury Uniwersytetu Jagiellońskiego) czy organizacje pozarządowe (m.in. Stowarzyszenie Klon/Jawor, Instytut Kultury Miejskiej w Gdańsku, Stowarzyszenie Instytutu Badań Organizacji Kultury IBOK, Związek Miast Polskich). Obecnie w Polsce nie istnieje jednak żaden centralny rejestr ani żadna publiczna baza danych, w których gromadzone byłyby zestawienia surowych danych lub powstałe na ich podstawie raporty i opracowania, co umożliwiłoby stały monitoring prowadzonych badań i tym samym systematyczne gromadzenie danych możliwych do porównywania. Niemniej jednak nawet pobieżna analiza tematyki kultury i dziedzictwa kulturowego w Polsce oraz zakresu gromadzonych w jej ramach danych pozwala na stwierdzenie, że jest to zasób stosunkowo szeroki i wiele obszarów oddziaływania dziedzictwa kulturowego na rozwój społeczno-gospodarczy jest w nim ujęte. To natomiast stanowić może podstawę do rozpoczęcia prac nad opracowaniem bazy zbierającej dane na temat dziedzictwa kulturowego z różnych źródeł.

Podsumowanie

Współcześnie dziedzictwo posiada ogromny wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy społeczeństw. Nic więc dziwnego, że zyskują na znaczeniu i popularności badania o charakterze aplikacyjnym w tym obszarze. Dużych trudności przysparza jednak formułowanie adekwatnych wskaźników statystycznych służących do pomiaru zachodzących procesów. Obecnie dane gromadzone i udostępniane są przez bardzo różnorodne podmioty, w tym zwłaszcza:

- specjalizujące się w badaniach statystyki publicznej (np. GUS, ISKK),
- ośrodki badania opinii publicznej (np. CBOS),
- specjalistyczne instytucje publiczne (np. MKiDN, NID, NIMOZ, IAM, IPN, POT).

Konieczne jest jednak stałe doskonalenie systemu zbierania danych i ich udostępniania. Brak regularności i cykliczności przeprowadzania badań, a także duże zróżnicowanie źródeł danych, sposobów ich gromadzenia i prezentowania stanowią wyzwanie w obszarze współpracy wielu podmiotów z różnych sektorów (publicznego, prywatnego, pozarządowego), w tym zwłaszcza organizacji publicznych z różnych szczebli samorządowych z racji ich dominującej roli w systemie gromadzenia danych. Trzeba zauważyć, że jest prowadzonych wiele pożytecznych badań, ale ich wyniki nie zawsze są dostępne oraz porównywalne w czasie i między sobą. Tymczasem niwelacja tych mankamentów może przyczynić się do realnego wykorzystania zgromadzonej wiedzy w procesie planowania i wdrażania rozwiązań w polityce kulturalnej odnoszącej się do dziedzictwa.

Prezentowane wyniki badań systematyzują wiedzę o statystyce kultury, w ramach której dziedzictwo postrzegane jest jako zasób rozwoju społeczno-gospodarczego, a przede wszystkim przedstawiają propozycję wskaźników statystycznych w ramach systemu monitorowania oddziaływania dziedzictwa kulturowego na rozwój społeczno-gospodarczy Polski. W tym celu wykorzystano doświadczenia innych krajów oraz istniejące już polskie źródła danych.

W efekcie przeprowadzonych badań zaproponowano zestawy wskaźników ramowych dla pomiaru wpływu dziedzictwa na rozwój społeczno-gospodarczy Polski w podziale na cztery główne obszary: polityka ochrony zabytków, obszar społeczny, obszar gospodarczy oraz środowisko. Szczególnie ostatni obszar jest swoistym *novum* w Polsce i stanowi odpowiedź na wyzwania kryzysu klimatyczno-ekologicznego (Jasikowska, Pałasz 2022). Takie wielowymiarowe podejście pozwala nie tylko na analizę danych ilościowych (m.in. wielkość posiadanych zasobów dziedzictwa, poziom finansowania tej sfery ze środków publicznych, wielkość wydatków turystów na kulturę i dziedzictwo), ale także danych jakościowych (np. postawy społeczne wobec dziedzictwa, edukacja na rzecz dziedzictwa, przedsiębiorczość w obszarze dziedzictwa). Daje to bardziej kompleksowy obraz procesów zachodzących na styku dziedzictwa i rozwoju społeczno-gospodarczego. Wyodrębnione wskaźniki podzielono ponadto na trzy kategorie: dane dostępne; dane, których gromadzenie wymagałoby niewielkiego nakładu sił i środków (np. niewielkie modyfikacje w dotychczasowych systemach gromadzenia danych), oraz dane, których gromadzenie wymagałoby dużego nakładu sił i środków i znacząco zmieniałoby system gromadzenia danych w Polsce. Taki podział wprowadza strukturę, różnicując stopnie trudności w procesie wdrażania systemu wskaźników ramowych do statystyki publicznej w odniesieniu do dziedzictwa.

Przedstawione propozycje wskaźników statystycznych do monitorowania wpływu dziedzictwa na rozwój społeczno-gospodarczy Polski mogą stanowić pierwszy element w doskonaleniu systemu zbierania danych dla tego obszaru. Warto jednak pamiętać, że nie mniej ważne jest gromadzenie danych w sposób cykliczny, regularny i przejrzysty oraz udostępnianie ich w otwartym dostępie. Dopiero tak pomyślany

system generuje przyrost wiedzy na temat międzysektorowego oddziaływania dziedzictwa, unaocznia różnym interesariuszom realny potencjał dziedzictwa jako zasobu rozwoju społeczno-gospodarczego oraz pozwala na monitorowanie i optymalizację zachodzących procesów w relacji do ponoszonych kosztów. Co więcej, zestawy wskaźników mogą posłużyć jako instrument kształtowania polityki publicznej opartej na wynikach oraz monitorowania trendów związanych z dziedzictwem.

Bibliografia

- Adamiak Piotr, Charycka Beata (2015). *Działania organizacji pozarządowych oraz samorządów w obszarze dziedzictwa kulturowego: współpraca, potrzeby, zaangażowanie wolontariuszy*. Warszawa: Stowarzyszenie Klon/Jawor.
- Appendino Federica (2018). Heritage-related Indicators for Urban Sustainable Development: A Systematic Review. *Urban Transportation and Construction*, 4(1), <https://doi.org/10.18686/utc.v4i1.32>.
- Blomkamp Emma (2015). A Critical History of Cultural Indicators. W: Lachlan, MacDowall, Marnie Badham, Emma Blomkamp, Kim Dunphy (red.), *Making Culture Count. The Politics of Cultural Measurement*. London: Palgrave Macmillan, 11–26.
- Chabiera Aleksandra, Dąbrowski Adam, Fortuna-Marek Anna, Koziół Anna, Nowak Piotr, Skaldawski Bartosz, Stępnik Konrad (2017). *Dziedzictwo kulturowe w badaniach*. T. 1. *Polacy wobec dziedzictwa. Raport z badań społecznych*. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa, Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Chabiera Aleksandra, Dąbrowski Adam, Koziół Anna, Nowak Piotr, Skaldawski Bartosz (2021). *Dziedzictwo kulturowe w badaniach*. T. 2. *Rozwój lokalny i strategiczne zarządzanie rozwojem gminy w oparciu o dziedzictwo kulturowe*. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa, Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Cultural Heritage as a Source of Societal Well-being in European Regions – ESPON HERIWELL, ESPON*, [dok. elektr.] <https://www.espon.eu/HERIWELL> [odczyt: 22.08.2023].
- Cultural Heritage Counts for Europe* (2015), CHCfE Consortium, Międzynarodowe Centrum Kultury, Krakow, [dok. elektr.] http://blogs.encafc.org/culturalheritagecountsforeurope/wp-content/uploads/2015/06/CHCfE_FULL-REPORT_v2.pdf [odczyt: 13.06.2023].
- Culture Statistics – 2019 Edition* (2019), Eurostat, [dok. elektr.] <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-statistical-books/-/ks-01-19-712> [odczyt: 27.06.2022].
- Elas Marta (red.) (2021). *Standardy termomodernizacji obiektów zabytkowych. Wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków dotyczące ochrony wartości dziedzictwa kulturowego w procesie poprawy charakterystyki energetycznej budynków zabytkowych*. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego.
- Garzillo Cristina, Balenciaga Intza, Izulain Ane, Escribano Talia, Rangil, Wildman, Allison (2020), *Adaptive Reuse of Cultural Heritage. An Examination of Circular Governance Models*

- from 16 International Case Studies. CLIC Project, [dok. elektr.] <https://iclei-europe.org/publications-tools/?c=search&uid=ewTajtJT> [odczyt: 1.12.2022].
- Góral Anna, Kopec Katarzyna, Pokojska Weronika (2022). *Dziedzictwo kulturowe a rozwój społeczno-gospodarczy. Przegląd wybranych podejść do gromadzenia danych na temat dziedzictwa kulturowego*. Raport na zlecenie Narodowego Instytutu Dziedzictwa, niepublikowany.
- Jasikowska Katarzyna, Pałasz Michał (red.) (2022), *Za pięć dwunasta koniec świata. Kryzys klimatyczno-ekologiczny głosem wielu nauk*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Biblioteka Jagiellońska.
- Jelincic Daniela Angelina (2021). Indicators for Cultural and Creative Industries' Impact Assessment on Cultural Heritage and Tourism. *Sustainability*, 13, 7732, <https://doi.org/10.3390/su13147732>.
- Konior Agnieszka (2022). *Skąd czerpać dane statystyczne dotyczące dziedzictwa? Biuletyn dla naukowców. Stan na 2022 rok*. Raport na zlecenie Narodowego Instytutu Dziedzictwa, niepublikowany.
- Landorf Chris (2009). A Framework for Sustainable Heritage Management: A Study of UK Industrial Heritage Sites. *International Journal of Heritage Studies*, 15, 494–510, <https://doi.org/10.1080/13527250903210795>.
- Łuczewski Michał, Bednarz-Łuczewska Paulina (2012). Analiza dokumentów zastanych. W: Dariusz Jemielniak (red.), *Badania jakościowe. Metody i narzędzia*, t. 2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 163–188.
- MacDowall Lachlan, Badham Marnie, Blomkamp Emma, Dunphy Kim (2015). *Making Culture Count*. London: Palgrave Macmillan.
- Mierzwiński Adam (1991). *1000 słów o ekologii i ochronie środowiska*. Warszawa: Bellona.
- Ministerstwo Kultury (2005). *Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004–2020*. Warszawa: Ministerstwo Kultury.
- Murzyn-Kupisz Monika, Hołuj Dominika, Działek Jarosław (2022). *Dziedzictwo kulturowe w badaniach*. T. 3. *Społeczno-ekonomiczne oddziaływanie dziedzictwa kulturowego. Stan badań oraz perspektywy i potrzeby badawcze w kontekście polskim*. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- Museums, Events: Measuring Impact on local environment with data analytics*, [dok. elektr.] <https://www.memind.eu/the-project/> [odczyt: 5.07.2023].
- NID (2022). *Zapytanie ofertowe na wykonanie zamówienia polegającego na: opracowaniu propozycji wskaźników statystycznych służących pomiarowi wpływu dziedzictwa na rozwój społeczno-gospodarczy dla Polski*, niepublikowane.
- Nocca Francesca (2017). The Role of Cultural Heritage in Sustainable Development: Multidimensional Indicators as Decision-Making Tool. *Sustainability*, 9, 1882, <https://doi.org/10.3390/su9101882>.
- Obłąkowska Katarzyna, Bartoszewicz Artur (2022). *Zabytki i pieniądze. Sacrum i profanum, czy dwie strony jednego medalu? Obszary oddziaływania i koszty zaniechania opieki nad zabytkami nieruchomymi ze szczególnym uwzględnieniem obszaru odpowiedzialności*

- samorządu terytorialnego w Polsce*. Raport na zlecenie Narodowego Instytutu Dziedzictwa, niepublikowany.
- Osterwalder Alexander, Pigneur Yves (2004). An Ontology for e-Business Models. W: Wendy Currie (red.), *Value Creation from E-Business Models*, Elsevier, 65–97, <https://doi.org/10.1016/b978-075066140-9/50006-0>.
- Plevoets Bie, Cleempoel Koenraad (2019). *Adaptive Reuse of the Built Heritage: Concepts and Cases of an Emerging Discipline*. London: Routledge.
- Rizzo Ilde, Mignosa Anna (2013). *Handbook on the Economics of Cultural Heritage*. Cheltenham-Northampton: Edward Elgar.
- Statistical, Economic and Sociological Surveys on Culture*, [dok. elektr.] <https://www.culture.gouv.fr/en/Thematic/Etudes-et-statistiques/Statistical-economic-and-Sociological-surveys-on-Culture> [odczyt: 5.07.2023].
- Tanner Simon (2012). *Measuring the Impact of Digital Resources: The Balanced Value Impact Model*. London: King's College, [dok. elektr.] <http://www.kdcs.kcl.ac.uk/innovation/impact.html> [odczyt: 5.07.2023].
- Torre Marta, Mason Randall (2002). *Assessing the Values of Cultural Heritage*. Los Angeles: The Getty Conservation Institute, [dok. elektr.] https://www.getty.edu/conservation/publications_resources/pdf_publications/values_cultural_heritage.html [odczyt: 1.12.2022].
- Unesco Culture 2030 Indicators (2019). Paris: UNESCO World Heritage Centre, Sustainable Development Goals, [dok. elektr.] <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000371562> [odczyt: 1.12.2022].
- Vanhoutte Christine (2020). The Flanders Heritage Satellite Account. A Strategic Instrument for Policy. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, 1/2, 12–18.
- Vecco Marilena, Srakar Andrej (2018). The Unbearable Sustainability of Cultural Heritage: An Attempt to Create an Index of Cultural Heritage Sustainability in Conflict and War Regions. *Journal of Cultural Heritage*, 33, 293–302, <https://doi.org/10.1016/j.culher.2018.06.009>.
- Verwayen, Harry et al. (2017). *Impact Playbook. For Museums, Libraries, Archives and Galleries*. Europeana Foundation.